

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Γ. ΓΚΟΥΤΟΣ

ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΠΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Μαρτυρίες τοῦ Πουκεβίλ

Οι Ὁρθοδοξοί πιστοί ἐπί τουρκοκρατίας

Μαρτυρίες τοῦ Πουκεβίλ

ISBN: 978-618-5259-97-6

Copyright © Έκδόσεις «ΛΕΙΜΩΝ»

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ:

Νικηταρά 2-4, 106 78 Αθήνα

Τηλ/Fax: 210-32.27.323

e-mail: ekd.limon@gmail.com

ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΟΥ ΣΥΓΓΡΑΦΕΑ:

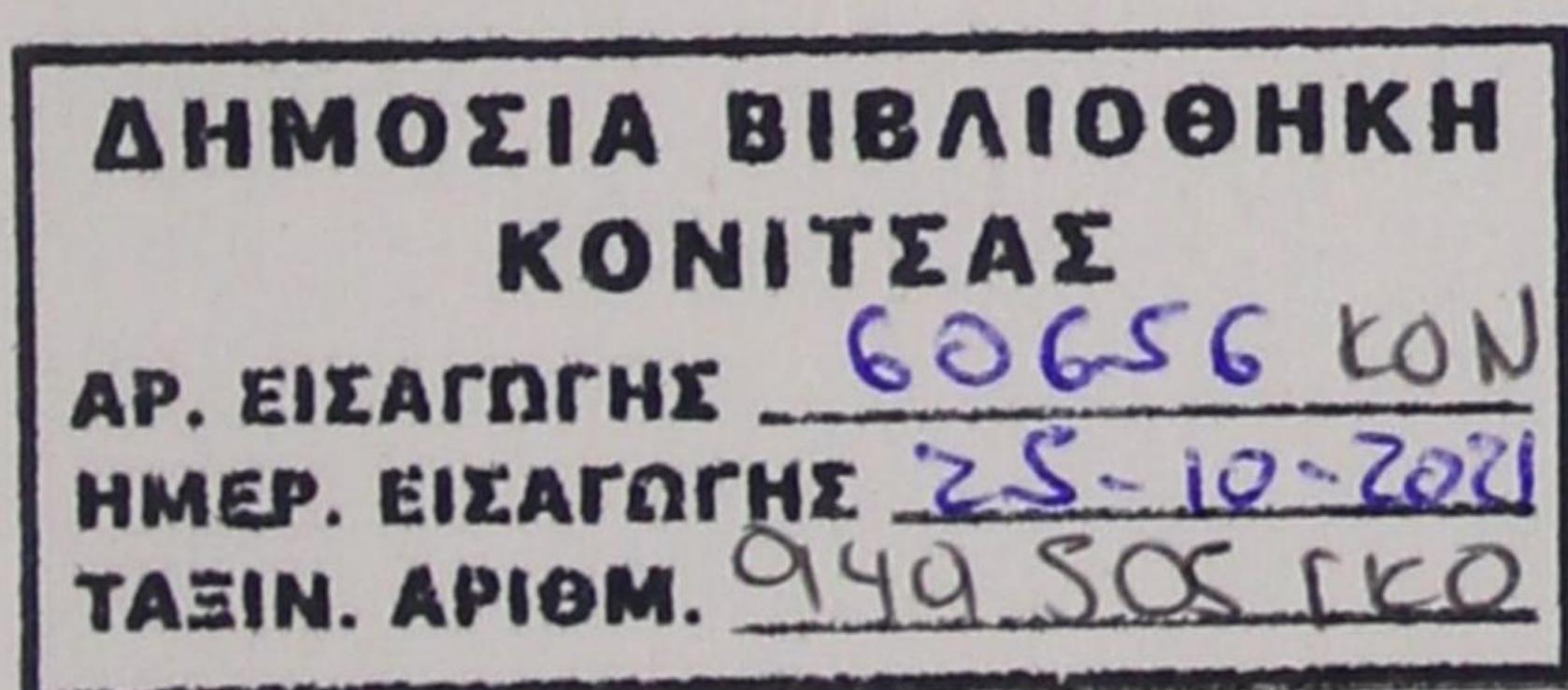
Όδός Κονοπισοπούλου 32, Αθήνα 115 24

Τηλ. 210-6925471, κιν. 6976572746

ΧΑΡΙΛΑΟΣ Γ. ΓΚΟΥΤΟΣ
ΟΜ. ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ ΤΟΥ ΠΑΝΤΕΙΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ

ΟΙ ΟΡΘΟΔΟΞΟΙ ΠΙΣΤΟΙ ΕΠΙ ΤΟΥΡΚΟΚΡΑΤΙΑΣ

Μαρτυρίες τοῦ Πουκεβίλ

ΑΘΗΝΑ 2021

Στήν Μαρία Γιώτη

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

A.- Συλλογή μαρτυριῶν τοῦ Πουκεβίλ γιά τούς Όρθόδοξους Ἑλληνες σκλάβους	5
1. Χρησιμότητα τῆς συλλογῆς	5
2. Ὁ περιηγητής Πουκεβίλ	14
3. Ἀποσπάσματα ἀπό μεταφράσεις	16
B.- <i>Oι συνθῆκες ζωῆς τῶν Ὄρθοδόξων Ἑλλήνων ραγιάδων</i> ...	17
1. Κατά τὸν Ἰ. Πέτρου	17
2. Κατά τὸν Κ. Μοσκώφ	20
3. Κατά τὸν Χ. Γιανναρᾶ	23

Κεφάλαιο Πρῶτο

ΟΡΘΟΔΟΞΗ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΠΑΡΑΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΗΣ

A.- Ἐμμονή τῶν ραγιάδων στὴν Ὄρθοδοξη πίστη	27
B.- Ναοί, λείψανα, προσευχή	31
Γ.- Φιλανθρωπία	36
Δ.- Θαύματα, δεισιδαιμονίες, βλασφημίες	38
Ε.- Ἅρματολοί καὶ κλέφτες	41
ΣΤ.- Σχέσεις μεταξύ Ὄρθοδόξων καὶ μουσουλμάνων	46

Κεφάλαιο Δεύτερο

ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΚΑΙ ΙΕΡΕΙΣ

A.- Διοικητικές καὶ δικαστικές ἀρμοδιότητες ἐπισκόπων	49
B.- ἄξιοι κληρικοί	56
Γ.- ἀνάξιοι κληρικοί	59

Κεφάλαιο Τρίτο
ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΚΑΙ ΜΟΝΑΧΟΙ

A.- Κανόνες τοῦ μοναχισμοῦ	64
B.- Η μονή τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου	70
Γ.- Άλλες μονές	83
Δ.- Είδικές περιπτώσεις μοναχῶν	93

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α.- Συλλογή μαρτυριῶν τοῦ Πουκεβίλ γιά τούς Ὁρθόδοξους Ἑλληνες σκλάβους

1. Χρησιμότητα τῆς συλλογῆς. Στό πλαίσιο τῶν ἐρευνῶν μου γιά τά συστήματα ρύθμισης τῶν ἐργασιακῶν σχέσεων ἐπί τουρκοκρατίας στόν ἔλλαδικό χῶρο, διάβασα καί τό ὄγκωδες ἔργο τοῦ Γάλλου προξένου καί περιηγητή Πουκεβίλ, πού ἔχει τόν τίτλο «Ταξίδι στήν Ἑλλάδα» καί ἐκδόθηκε κατά τά ἔτη 1820 καί 1826 στήν γαλλική γλῶσσα, κατά δέ τά ἔτη 1994-1997 στήν ἑλληνική, περιέχονται καί πολλές κοινωνιολογικές καί ἄλλες πληροφορίες γιά τήν θρησκευτική ζωή τῶν Ἑλλήνων ἐπί τουρκοκρατίας. Ό συγγραφέας παρουσιάζει μέ γλαφυρό τρόπο σχετικά περιστατικά πού ὑπέπεσαν στήν ἀντίληψή του κατά τίς περιοδεῖες του στήν χερσαίᾳ Ἑλλάδα καί σχολιάζει μερικά ἀπό αὐτά μέ σύντομες κριτικές σκέψεις του.

Μολονότι δέν διαθέτω εἰδικές κοινωνιολογικές καί θεολογικές γνώσεις, θεωρῶ ὅτι αὐτές οἱ παρατηρήσεις καί κρίσεις τοῦ Πουκεβίλ συνιστοῦν σημαντικές ιστορικές μαρτυρίες, διότι φωτίζουν πολλές πλευρές τοῦ τρόπου ζωῆς τῶν ὑποδούλων ὥρθοδόξων χριστιανῶν, ἔστω καί ἄν

ἔχουν διατυπωθεῖ ἀποσπασματικά καί εἶναι ἐνίοτε ἀνακριβεῖς ἢ ἐπηρεασμένες ἀπό τίς θρησκευτικές καταβολές τοῦ συγγραφέα ώς ρωμαιοκαθολικοῦ. Ἀλλοι περιηγητές δέν κατέγραψαν τόσες πολλές καί οὐσιώδεις τέτοιες πληροφορίες καί κρίσεις.

Ἡ θρησκευτική ζωή τῶν Ἑλλήνων ἐπί τουρκοκρατίας δέν ᔾχει μελετηθεῖ ἐπαρκῶς ἀπό τούς ίστορικούς, τούς κοινωνιολόγους καί τούς θεολόγους. Ἔτσι, ἡ σχετική βιβλιογραφία δέν παρέχει ἀναλυτικές καί τεκμηριωμένες ἀπαντήσεις στά ἀκόλουθα ἔρωτήματα, μεταξύ ἄλλων: α) Οἱ δογματικές πεποιθήσεις καί οἱ λατρευτικές συνήθειες τῶν ὑποδούλων Ὁρθοδόξων κατά πόσο ὁμοιάζουν ἢ διαφέρουν ἀφ' ἐνός ἀπό ἐκεῖνες τῆς βυζαντινῆς περιόδου καί ἀφ' ἑτέρου ἀπό ἐκεῖνες τῆς νεώτερης ἐποχῆς; β) Ἀπό ποῦ καί πῶς αὐτοί, σέ κάθε γενιά τους καί σέ κάθε μεγάλο ἢ μικρό τόπο, ἀποκτοῦσαν ἐπαρκῆ πληροφόρηση γιά τούς δογματικούς καί λατρευτικούς κανόνες τῆς Ἐκκλησίας; γ) Οἱ λαϊκοί πιστοί πῶς συμπεριφέρονταν στά μέλη τῆς Ἐκκλησίας πού παρέβαιναν ἔξακολουθητικά κάποιους ἀπό τούς κανόνες τούτους; δ) Οἱ Ὁρθόδοξοι πῶς αἰσθάνονταν βλέποντας κοντά τους τίς θρησκευτικές ἐκδηλώσεις καί τόν τρόπο ζωῆς τῶν μουσουλμάνων ἢ τῶν ρωμαιοκαθολικῶν; ε) Γιατί οἱ περισσότεροι ἀπό αὐτούς δέν ἀλλαξιστοῦσαν, μολονότι, ἂν γίνονταν μουσουλμάνοι, θά ἀπαλλάσσονταν ἀπό τίς μειονεξίες τοῦ ραγιᾶ καί θά ἀποκτοῦσαν δυνατότητες βελτίωσης τῶν ὅρων διαβίωσής τους καί κοινωνικῆς ἀνόδου τους;

Μέ αὐτές τίς ἀφορμές, ἔκρινα ὅτι θά ἦταν χρήσιμο νά ἀποδελτιώσω τά χωρία τοῦ βιβλίου τοῦ Πουκεβίλ πού ἀναφέρονται στήν θρησκευτική ζωή τῶν Ἑλλήνων ἐπί τουρκοκρατίας, νά τά κατατάξω σέ θεματικές ἐνότητες καί νά

παρουσιάσω αύτήν τήν συλλογή μαζί μέ λίγες εἰσαγωγικές παρατηρήσεις. Διότι μιά τέτοια συλλογή εἶναι δυνατόν καί πιθανόν ἀφ' ἐνός νά ύποκινήσει καί νά διευκολύνει τήν ιστορική, κοινωνιολογική καί θεολογική ἐξέταση ἀπό τούς εἰδικούς τῶν μαρτυριῶν αὐτῶν τοῦ Πουκεβίλ, σέ συνδυασμό μέ ἄλλες πηγές, καί ἀφ' ἑτέρου νά ἀποτελέσει ἐνδιαφέρον ἀνάγνωσμα γιά τό εὐρύτερο κοινό.

Ἡ μελέτη τῶν μαρτυριῶν τούτων δύναται, ἐκτός τῶν ἄλλων, νά συμβάλει στήν ἀμερόληπτη σύνθεση τῶν δύο ἀντίθετων μονόπλευρων ἀπόψεων πού ἔχουν ύποστηριχθεῖ ἀναφορικά μέ τήν συμπεριφορά τῶν Ὁρθοδόξων κληρικῶν ἔναντι τῶν λαϊκῶν ὁμοδόξων τους καί τῆς τουρκικῆς ἔξουσίας καί νά ὁδηγήσει διά τῆς διαχρονικῆς συγκριτικῆς μεθόδου σέ κοινωνιολογικές καί θεολογικές ἐρμηνεῖες, σχετικές μέ τούς λόγους γιά τούς ὅποίους οἱ περισσότεροι ἀπό τούς Ἑλληνες ἐκείνους ἥθελαν νά εἶναι χριστιανοί Ὁρθόδοξοι, ἔστω καί ύποκριτικά, ὅπως εἶναι οἱ ἀκόλουθες δύο συνοπτικές παρατηρήσεις.

Μεταξύ τῶν λαϊκῶν, τῶν κληρικῶν καί τῶν μοναχῶν χριστιανῶν Ὁρθοδόξων, στούς ὅποίους ἀφοροῦν ἀτομικά ἡ συλλογικά οἱ μαρτυρίες τοῦ Πουκεβίλ (καθώς καί ἄλλες πηγές), ἄλλοι μέν ἐβίωναν συνειδητά τό νόημα καί τόν τρόπο ζωῆς τῆς ὁρθόδοξης χριστιανικῆς παράδοσης, ἄλλοι δέ δέν εἶχαν κατανοήσει τό ούσιωδες περιεχόμενό της καί γι' αὐτό τήν ἐνόθευαν μέ δεισιδαιμονίες ἡ δέν ἐδίσταζαν ἀκόμη καί νά τήν ἐκμεταλλεύονται πρός ἐξυπηρέτηση ἰδιοτελῶν σκοπῶν τους. Αύτές οἱ συμπεριφορές συνιστοῦν ἐκδηλώσεις τοῦ ἔξης συνηθισμένου κοινωνικοῦ φαινομένου: Μεταξύ τῶν ὅπαδῶν μιᾶς ἰδεολογίας ἡ κοινωνικῆς συνήθειας ἡ θρησκείας, μερικοί προσπαθοῦν νά συμμορφώνονται μέ τίς ἀρχές της καί τό πετυχαίνουν συ-

νεχῶς ἢ κατά περιόδους, σέ μεγάλο ἢ μικρό βαθμό, ἐνῶ ἄλλοι τίς ἀθετοῦν ἐπειδή δέν τίς κατανοοῦν ἢ ἐπειδή τίς παρερμηνεύουν καί ἄλλοι ύποκρίνονται ὅτι συμμορφώνονται, ἐπιδιώκοντας ἔτσι νά ἐπιτύχουν ἴδιοτελεῖς σκοπούς τους.

Οἱ περισσότεροι Ἐλληνες ύπόδουλοι δέν ἄλλαξοπίστησαν, μᾶλλον ἐπειδή εἶχαν πίστη, βαθιά ἢ ρηχή, στήν παράδοση τῆς ὁρθόδοξης Ἑκκλησίας καί θεωροῦσαν ὅτι ἡ ζωή τους μπορεῖ νά ἔχει νόημα μόνον ἐάν διατηροῦν τήν πίστη τους αὐτή, παρά τούς κινδύνους καί τίς δελεαστικές προκλήσεις πού ἀντιμετώπιζαν. Ἡ ἐξήγηση αὐτή ἐνισχύεται ἀπό τήν παρατήρηση ὅτι καί σήμερα πολλοί ὁρθόδοξοι χριστιανοί ἐπιμένουν νά θεωροῦν ὅτι ἡ ζωή τους ἀποκτᾶ νόημα μόνον ἐάν διατηροῦν τήν πίστη τους στήν διδασκαλία τῆς ὁρθόδοξης Ἑκκλησίας, μολονότι ἡ Ὁρθοδοξία ἐν πολλοῖς ἀντιπαθεῖται, συκοφαντεῖται, παρεξηγεῖται, νοθεύεται καί δέν ἐπικαιροποιεῖται, αὐξάνονται δέ ἐκεῖνοι πού ἐπιδιώκουν τήν πλήρη ἐξομοίωσή τους μέ τούς Δυτικούς, θεωρῶντας ὅτι ἡ ἐξομοίωση αὐτή εἶναι σωτήρια καί ὅτι ἡ πατερική δικασκαλία εἶναι παρωχημένη, παράξενη καί ἀνωφελής.

2. Ο περιηγητής Πουκεβίλ¹. Ο François Charles Huge Laurent Pouqueville (1770-1838), μόλις ἔγινε 21 ἔτῶν, ύπηρέτησε γιά λίγο ώς ἱερέας καί ώς δάσκαλος στό χωριό του, στήν Νορμανδία, καί ἀκολούθως, τό 1794, ἐπῆγε στό Παρίσι γιά νά σπουδάσει τήν ἰατρική. Μέ σύσταση τοῦ καθηγητῆ του, ταξίδευσε στήν Αἴγυπτο ώς ἀξιωματικός τοῦ Ὅγειονο-

1. Βλ. Δ. Ἀνωγειάτης-Πελέ, στό περ. Τόπος καί Εἰκόνα τ. Ζ' Αθήνα 1985 σ. 19, ἐπ., D. *Iliadou*, στό Μελετήματα στή μνήμη Β. Λαούρδα, Θεσ/νίκη 1975 σ. 425 ἐπ.

μικοῦ κατά τήν ἐκστρατεία τοῦ Ναπολέοντα. Ἐπιστρέφοντας γιά λόγους ύγειας τό 1798 μέ πλοϊο, συνελήφθη ἀπό ἀλγερινούς πειρατές, οἱ ὅποιοι τόν παρέδωσαν στόν μπέη τῆς Πύλου. Ἀπό ἐκεῖ μεταφέρθηκε ως αἰχμάλωτος πολέμου στήν Τριπολιτσά καί, ἔπειτα ἀπό ἑπτά μῆνες, στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου κρατήθηκε ἐπί ἓνα περίπου ἔτος. Στήν Τριπολιτσά καί στήν φυλακή διδάχθηκε τήν γλῶσσα καί τήν ιστορία τῆς Ἑλλάδας καί ἔγραψε βιβλία γιά τόν Μοριᾶ.

Κατά τά ἔτη 1806-1815, ὑπηρέτησε ως πρόξενος τῆς Γαλλίας στήν αὐλή τοῦ Ἄλῃ πασᾶ, μέ εδρα τά Ιωάννινα. Μέ τήν ίδιότητά του αὐτή, ἐνημέρωνε τήν γαλλική κυβέρνηση γιά τήν πολιτική τοῦ Ἄλῃ πασᾶ, καθώς καί τῶν Μεγάλων Δυνάμεων, καί γιά τήν οἰκονομία, τήν γεωγραφία, τά ἥθη κ.λπ. τῆς περιοχῆς, περιόδευσε δέ ὅλους σχεδόν τούς τόπους πού ἔζουσίαζε ὁ Ἄλῃ πασᾶς (Τήπειρος, νότια Ἀλβανία, δυτική Μακεδονία, Θεσσαλία, δυτική Στερεά Ελλάδα, Πελοπόννησος). Τό 1817 διορίσθηκε πρόξενος τῆς Γαλλίας στήν Πάτρα.

Βασιζόμενος στίς προσωπικές του ἐμπειρίες πού ἀπέκτησε κατά τίς περιοδεῖες του, καθώς καί σέ πληροφορίες πού ἔλαβε ἀπό ἄλλους ἀπεσταλμένους συμπατριῶτες του, ἀπό ἄλλα σύγχρονα πρόσωπα, ἀπό προγενέστερους συγγραφεῖς καί ἀπό ἔγγραφα πού βρῆκε σέ μοναστήρια καί ἀλλοῦ, ἔγραψε στήν γαλλική γλῶσσα τό βιβλίο «Ταξίδι στήν Ἑλλάδα», α' ἔκδοση 1820, β' ἔκδοση 1826. Στό βιβλίο τοῦτο περιέχονται πλούσιες πληροφορίες γιά τόν προαναφερθέντα χῶρο, γεωγραφικές, ιστορικές, οἰκονομικές, δημογραφικές, στατιστικές, πολιτιστικές, θρησκευτικές κ.ἄ. Ωστόσο, σέ κάμποσες ἀπό αὐτές ύπάρχουν ἀνακρίβειες, ύπερβολές, χάσματα, ἀντιφάσεις ἢ προκαταλήψεις.

3. Άποσπάσματα ἀπό μεταφράσεις. Τό προαναφερθέν βιβλίο του Πουκεβίλ διαιρεῖται σε 18 βασικές θεματικές ένοτητες, που αύτός τίς όνόμασε βιβλία. Άποδόθηκε στήν Ἑλληνική γλῶσσα ἀπό 4 μεταφραστές τμηματικά καί ἐκδόθηκε στήν Ἑλλάδα σε πέντε τόμους. Στήν συλλογή ἀποσπασμάτων-έρανισμάτων τους, που παρατίθενται στά ἐπόμενα τρία κεφάλαια τοῦ παρόντος, αὐτοί οἱ πέντε τόμοι προσδιορίζονται συμβολικά μέ τά κεφαλαῖα γράμματα Α, Β, Γ, Δ, Ε, ἔκαστο τῶν ὅποιων ὑποδηλώνει τά στοιχεῖα ταυτότητας ἐκάστου ἀντιστοίχου τόμου (ὑπότιτλός του, όνόματα μεταφραστῆς καί ἐκδότη, τόπος καί ἥτος ἐκδοσῆς του), ώς ἀκολούθως:

Α = Τά Ἡπειρωτικά (βιβλία 1 καί 2), μετάφραση Κ. Βλάχου, ἔκδοση Ἐταιρείας Ἡπειρωτικῶν Μελετῶν, Ἰωάννινα 1994.

Β = Ἡπειρος (βιβλία 4-6), μετάφραση Π. Κότσου, ἔκδοση Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθῆνα 1995.

Γ = Μακεδονία, Θεσσαλία (βιβλία 7-9), μετάφραση Ν. Μολφέτα, ἔκδοση Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθῆνα 1995.

Δ = Στερεά Ἑλλάδα, Ἀττική, Κόρινθος (βιβλία 10, 11, 13, 14), μετάφραση Μ. Σκάρα, ἔκδοση Ἀφῶν Τολίδη, Ἀθῆνα 1995.

Ε = Πελοπόννησος (βιβλία 14-18), μετάφραση Μ. Μολφέτα, ἔκδοση Αφῶν Τολίδη, Αθῆνα 1997.

Στό τέλος κάθε ἀποσπάσματος-έρανισματος, μέσα σέ παρένθεση, σημειώνονται ἀφ' ἐνός τό κεφαλαῖο γράμμα (Α, Β, Γ, Δ, Ε) που ὑποδηλώνει ώς ἄνω τόν τόμο ἀπό τόν ὅποιο ἀνθολογήθηκε τό ἀπόσπασμα-έρανισμα καί ἀφ' ἔτερου ὁ ἀριθμός τῆς σελίδας ἢ τῶν σελίδων τοῦ τόμου ὅπου αύτό περιέχεται (π.χ.: Α 154, Δ 199-200).

Οἱ ὑποσημειώσεις που συνοδεύουν μερικά ἀποσπάσματα-έρανισματα στά ἐπόμενα τρία κεφάλαια προέρχο-

νται ἀπό τούς ώς ἄνω πέντε τόμους πού ἀντιστοιχοῦν ἐκάστοτε στά ἀποσπάσματα αὐτά.

Ἀντί τῆς μονοτονικῆς μετάφρασης τῶν ἀποσπασμάτων, προτίμησα τήν πολυτονική ἀπόδοσή της.

B.- Οἱ συνθῆκες ζωῆς τῶν Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων ραγιάδων

1. Κατά τὸν Ἰ. Πέτρον. Οἱ πολιτικές, οἰκονομικές καὶ κοινωνικές συνθῆκες διαβίωσης τῶν Ὁρθοδόξων χριστιανῶν ἐπί τουρκοκρατίας στόν σημερινό ἔλλαδικό χῶρο περιγράφονται συνοπτικά ἀπό τὸν καθηγητὴν Ἰωάννη Πέτρου, στή μελέτῃ του «Κοινωνική δικαιοσύνη» (ἐκδ. Παρατηρητής, Θεσσαλονίκη 1992, σελ. 121-123) ώς ἔξῆς:

Ἡ ύποδούλωση στούς Τούρκους ἔπαιξε καθοριστικό ρόλο στή διαμόρφωση τῆς οἰκονομικῆς καὶ κοινωνικῆς κατάστασης τῶν Ὁρθοδόξων Χριστιανῶν. Ὁ Πατριάρχης καὶ, κατ' ἐπέκταση, ἡ ἐκκλησιαστική Ἱεραρχία ἀποκτοῦν μιά ἴδιօρρυθμη ἔξουσία πού συνδυάζει τή θρησκευτική μέ μιά μερική πολιτικοῦ χαρακτήρα ἔξουσία πού παραχωρεῖται μέσω τῶν προνομίων. Ἡ ἐκκλησία ἀποβαίνει ό συνδετικός δεσμός τῶν Χριστιανῶν καὶ ἐπιφορτίζεται μέ τήν ἐπίσημη ἐκπροσώπησή τους ἀπέναντι στήν Τουρκική ἡγεσία.

Σύμφωνα μέ τόν ἰσλαμικό νόμο, οἱ λαοί πού δέχονταν τήν ἰσλαμική κυριαρχία χωρίς ἀντίσταση εἶχαν δικαίωμα ζωῆς καὶ περιουσίας καὶ ἐλεύθερη τήν ἄσκηση τῆς λατρείας τους μέ τήν ύποχρέωση τῆς πληρωμῆς τοῦ κεφαλικοῦ φόρου. Ἡ γῆ πού κατακτιέται περιέρχεται στό Σουλτάνο. Αὐτός τήν παραχωρεῖ στούς πολεμιστές του. "Ἐτσι ἡ εὔφορη γῆ περνᾶ στά χέρια τῶν Τούρκων. Μόνο δρισμέ-

νες περιοχές, ίδιως όρεινές, παραμένουν στά χέρια τῶν Χριστιανῶν. Βέβαια στίς μεταγενέστερα κατακτημένες περιοχές, ὅπως ἡ Πελοπόννησος, παραμένει εὔφορη γῆ στά χέρια Χριστιανῶν μεγαλογαιοκτημόνων. Οἱ περισσότεροι Χριστιανοί ἀγρότες γίνονται κολίγοι καὶ δουλοπάροικοι τῶν τιμαρίων. Ἀλλά καὶ οἱ μικρές ίδιοκτησίες, ἐξαιτίας τῆς αὐξανόμενης φορολογίας, ἀπορροφιοῦνται βαθμιαῖα ἀπό τὰ τσιφλίκια. Ἐκτός ἀπό τὸν κεφαλικό φόρο οἱ Χριστιανοί κατέβαλλαν καὶ τή δεκάτη. Στούς φόρους αὐτούς πρέπει νά προστεθοῦν ἀκόμα οἱ ὄφειλές πού κατέβαλλαν οἱ καλλιεργητές τῶν τιμαρίων καὶ τῶν τσιφλικιῶν στούς κυρίους τους καὶ οἱ ἔμμεσοι φόροι καὶ τά δοσίματα. Ὅσο προχωροῦμε πρός τό ιη' αἰώνα οἱ ἐπιβαρύνσεις γίνονται γιά τοὺς Χριστιανούς πιό περίπλοκες καὶ ἀβάσταχτες. Τό γεγονός αὐτό ἔχει ἀνάλογες ἐπιπτώσεις στήν οἰκονομική κατάσταση τοῦ λαοῦ καὶ δρισμένες φορές ὁδηγεῖ σέ ὁμαδικούς ἐξισλαμισμούς.

Οἱ Τοῦρκοι κατακτητές ἀδιαφοροῦν γιά τό ἐμπόριο. Ἔτσι στόν τομέα αὐτό ἀφήνεται ἐλεύθερη ἡ δράση στούς Ὁρθόδοξους Χριστιανούς, ἀλλά καὶ στίς ἄλλες ύπόδουλες κοινωνικές ὁμάδες, τῶν Ἀρμενίων καὶ τῶν Ἐβραίων. Τό ἐμπόριο, πού ἀσκοῦν οἱ Χριστιανοί, ἀναπτύσσεται ίδιως τόν ιη' αἰώνα. Ἡ ἀνάπτυξη τοῦ ἐμπορίου συμβάλλει στήν ἀνάπτυξη τῆς ἀγροτικῆς παραγωγῆς. Ἀπό αὐτήν ἐπωφελοῦνται οἱ Τοῦρκοι, ἀλλά καὶ οἱ Χριστιανοί γαιοκτήμονες. Μεγαλύτερη ὅμως εἶναι ἡ ἀνάπτυξη τῆς βιοτεχνίας. Αὕτη ἀποσπᾶται ἀπό τήν οἰκιακή οἰκονομία καὶ δημιουργοῦνται βιοτεχνικές καὶ ἐμπορικές συντροφίες. Στίς συντροφίες αὐτές ἐφαρμόζεται ἡ συνεργασία κεφαλαίου καὶ ἐργασίας.

Ἐκτός ὅμως ἀπό τήν οἰκονομική αὐτή κατάσταση τῶν Χριστιανῶν, μεταξύ τους παρουσιάζεται καὶ μιά κοινωνική διαφοροποίηση. Ἀμέσως μετά τήν ύποδούλωση στούς